O'ZBEK TILIDA DERIVATSIYA HODISASI

Toshkent amaliy fanlar universiteti tarix va filologiya fakulteti
o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich
10-guruh talabasi Yo'ldasheva Hulkaroy Bahodir qizi
Telefon raqam: +998948910402
Yo'ldasheva.: hulkaroyyoldasheva18@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'zbek tilida derivatsiya hodisasining nazariy asoslari, lingvistik mohiyati, asosiy turlari va so'z yasalishi tizimidagi o'rni keng yoritilgan. Derivatsiya tilning lug'aviy tarkibini boyituvchi, yangi so'zlar va grammatik shakllarning yuzaga kelishini ta'minlovchi muhim til hodisalaridan biri sifatida tahlil qilingan. Maqolada derivatsiyaning leksik va grammatik xususiyatlari, tub va yasama so'zlar o'rtasidagi munosabatlar, so'z yasovchi qo'shimchalarning vazifalari hamda o'zbek tilida so'z yasashning turli usullari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, affiksatsiya, kompozitsiya va boshqa so'z yasash usullarining derivatsion jarayondagi ahamiyati misollar asosida izohlangan.

Tadqiqotda derivatsiya hodisasining o'zbek tilining morfologik va semantik tizimi bilan aloqasi, so'zlarning shakllanishi va ma'no taraqqiyotidagi o'rni, shuningdek, yangi tushunchalarni ifodalash imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Derivatsion jarayonlar orqali tilning lug'at boyligi kengayishi, so'zlarning yangi ma'no qirralari yuzaga kelishi va turli so'z turkumlariga mansub birliklar hosil bo'lishi tahlil etilgan. Bundan tashqari, derivatsiyani o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyati, uning o'zbek tilshunosligidagi dolzarb masalalar bilan bog'liqligi ham yoritilgan. Maqola natijalari o'zbek tilining so'z yasalishi tizimini chuqurroq anglash, derivatsion birliklarni tahlil qilish va til hodisalarini ilmiy asosda o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: derivatsiya, o'zbek tili, so'z yasalishi, morfologiya, semantika, tub so'z, yasama so'z, so'z yasovchi qo'shimchalar, affiksatsiya, kompozitsiya, leksik derivatsiya, grammatik derivatsiya, til taraqqiyoti.

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно рассматриваются теоретические основы, лингвистическая сущность, основные виды и особенности явления деривации в узбекском языке. Деривация анализируется как один из важнейших языковых процессов, способствующих обогащению лексического состава языка, образованию новых слов и формированию грамматических значений. Особое внимание уделяется лексической и грамматической деривации, соотношению производных и непроизводных слов, функциям словообразовательных аффиксов, а также основным способам словообразования в узбекском языке. На конкретных примерах раскрывается значение аффиксации, словосложения и других словообразовательных способов в процессе образования новых языковых единиц.

В статье также исследуется взаимосвязь деривационных процессов с морфологической и семантической системами узбекского языка, анализируется их роль в формировании слов, развитии значений и выражении новых понятий. Рассматривается значение деривации в расширении словарного состава языка, возникновении новых смысловых оттенков и образовании слов, относящихся к различным частям речи. Кроме того, освещаются теоретическое и практическое значение изучения деривационных явлений, а также их связь с актуальными проблемами современного узбекского языкознания. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию системы словообразования узбекского языка, анализу деривационных единиц и научному изучению языковых процессов.

Ключевые слова: деривация, узбекский язык, словообразование, морфология, семантика, непроизводное слово, производное слово,

словообразовательные аффиксы, аффиксация, словосложение, лексическая деривация, грамматическая деривация, развитие языка.

ABSTRCT

This article provides a comprehensive examination of the theoretical foundations, linguistic nature, main types, and distinctive features of derivation in the Uzbek language. Derivation is analyzed as one of the essential linguistic processes that enrich the vocabulary, facilitate the formation of new words, and contribute to the expression of grammatical meanings. Particular attention is paid to lexical and grammatical derivation, the relationship between derived and non-derived words, the functions of word-forming affixes, and the principal methods of word formation in Uzbek. The significance of affixation, compounding, and other word-formation processes is explained through relevant linguistic examples.

The article also explores the relationship between derivational processes and the morphological and semantic systems of the Uzbek language. It examines the role of derivation in word formation, semantic development, and the expression of new concepts. Furthermore, the study analyzes how derivational processes expand the vocabulary, create new shades of meaning, and produce lexical units belonging to different parts of speech. The theoretical and practical significance of studying derivation, as well as its relevance to contemporary Uzbek linguistics, is also discussed. The findings contribute to a deeper understanding of the word-formation system of the Uzbek language, the analysis of derivational units, and the scientific investigation of linguistic processes.

Keywords: derivation, Uzbek language, word formation, morphology, semantics, non-derived word, derived word, word-forming affixes, affixation, compounding, lexical derivation, grammatical derivation, language development.

KIRISH

Til insoniyatning eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, ma’naviy hayoti va madaniy rivojlanishida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Har qanday tilning boyligi, avvalo, uning lug‘at tarkibi, so‘zlarning ma’no

imkoniyatlari va yangi tushunchalarni ifodalash salohiyati bilan belgilanadi. Jamiyat hayotida yuz berayotgan siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, texnologik va madaniy o‘zgarishlar tilda yangi so‘zlarning paydo bo‘lishiga, mavjud so‘zlarning ma’no jihatdan kengayishiga hamda turli til birliklari o‘rtasidagi munosabatlarning rivojlanishiga sabab bo‘ladi. Ana shunday jarayonlarni o‘rganishda derivatsiya hodisasi alohida o‘rin tutadi. Derivatsiya tilshunoslikning muhim tushunchalaridan biri bo‘lib, til birliklarining hosil bo‘lishi, shakllanishi va rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganishga xizmat qiladi.

O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, o‘zining boy lug‘aviy tarkibi, rivojlangan grammatik tizimi va samarali so‘z yasash imkoniyatlari bilan ajralib turadi. O‘zbek tilida yangi so‘zlarning hosil qilinishi, mavjud so‘zlarning turli ma’no va vazifalarda qo‘llanishi, shuningdek, so‘z turkumlari o‘rtasidagi munosabatlarning shakllanishi derivatsion jarayonlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Xususan, so‘z yasovchi qo‘shimchalar yordamida yangi lug‘aviy birliklarning yuzaga kelishi o‘zbek tilining ichki imkoniyatlarini namoyon etadi. Masalan, ish — ishchi — ishchan, bilim — bilimli — bilimdon, gul — gulzor — gulla kabi so‘zlar tilning so‘z yasash imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Ushbu misollarda asosga turli morfemalarning qo‘shilishi natijasida yangi lug‘aviy ma’nolar yoki boshqa grammatik xususiyatlarga ega birliklar hosil bo‘ladi.

Derivatsiya hodisasini o‘rganish nafaqat so‘zlarning qanday hosil bo‘lishini aniqlash, balki ularning ma’no tuzilishi, grammatik xususiyatlari va nutqdagi vazifalarini tushunish uchun ham muhimdir. Derivatsion jarayonlar tilning lug‘at tarkibini kengaytirish bilan bir qatorda, mavjud tushunchalarni aniqroq ifodalash, yangi atamalar yaratish va fikrni turli usullarda bayon etish imkoniyatini beradi. Ayniqsa, fan va texnika taraqqiyoti, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi hamda xalqaro aloqalarning kengayishi sharoitida o‘zbek tilida yangi so‘z va atamalarning yuzaga kelishi derivatsion hodisalarni chuqur o‘rganishni taqozo etadi.

O‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi masalalari uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. So‘z yasalishining morfologik, semantik va sintaktik jihatlarini

o‘rganish orqali tilning ichki tuzilishi, so‘zlarning o‘zaro munosabati va yangi lug‘aviy birliklarni hosil qilish mexanizmlari aniqlanadi. Biroq derivatsiya tushunchasi so‘z yasalishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa-da, ayrim nazariy yondashuvlarda undan kengroq hodisa sifatida ham talqin qilinadi. Chunki derivatsiya nafaqat yangi so‘zlarning hosil bo‘lishini, balki til birliklari o‘rtasidagi ma’no va shakl munosabatlarini, ayrim grammatik shakllarning yuzaga kelishini ham qamrab olishi mumkin. Shu sababli derivatsiyaning mohiyatini belgilashda uning so‘z yasalishi, shakl yasalishi va grammatik kategoriyalar bilan munosabatini farqlash muhim hisoblanadi.

Derivatsiyaning asosiy ko‘rinishlaridan biri leksik derivatsiya bo‘lib, u yangi lug‘aviy ma’noga ega so‘zlarning hosil bo‘lishini anglatadi. Masalan, o‘qit — o‘qituvchi, do‘st — do‘stlik, mehnat — mehnatkash kabi birliklarda yangi leksik ma’noga ega so‘zlar yuzaga keladi. Grammatik derivatsiya esa muayyan grammatik shakllar va kategoriyalar bilan bog‘liq jarayonlarni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu ikki yo‘nalishning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash o‘zbek tilining morfologik tizimini chuqurroq anglash, so‘zlarning tuzilishi va ma’no munosabatlarini to‘g‘ri tahlil qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, derivatsion jarayonlarni o‘rganishda so‘zning tarkibi, asos va qo‘shimchalarning vazifasi, hosil bo‘lgan birlikning lug‘aviy ma’nosi hamda nutqda qo‘llanish xususiyatlarini hisobga olish zarur1.

Hozirgi davrda o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeini mustahkamlash, ilmiy va texnik terminologiyani rivojlantirish, ta’lim tizimida ona tilini chuqur o‘rgatish hamda zamonaviy kommunikatsiya vositalarida o‘zbek tilining imkoniyatlarini kengaytirish muhim vazifalardan hisoblanadi. Bu jarayonlarda derivatsiya hodisasini ilmiy asosda o‘rganish katta amaliy ahamiyatga ega. Chunki yangi tushunchalarni milliy til vositalari orqali ifodalash, mavjud so‘zlardan

1 G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: O‘qituvchi, 1987.

samarali foydalanish va yangi atamalarni shakllantirish tilning ichki so‘z yasash imkoniyatlarini puxta bilishni talab qiladi. Derivatsion qonuniyatlarni o‘rganish tarjima amaliyoti, lug‘at tuzish, terminologiya, matn tahlili va til o‘qitish metodikasini takomillashtirish uchun ham muhim nazariy asos yaratadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi o‘zbek tilida derivatsiya hodisasining mohiyatini, uning asosiy turlarini, so‘z yasalish usullarini va til taraqqiyotidagi o‘rnini tizimli ravishda o‘rganish zarurati bilan belgilanadi. Derivatsion jarayonlarni tahlil qilish orqali yangi so‘zlarning hosil bo‘lish qonuniyatlarini aniqlash, so‘zlarning ma’no taraqqiyotini tushuntirish va o‘zbek tilining lug‘aviy imkoniyatlarini yanada kengroq yoritish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbek tilida derivatsiya hodisasi tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, so‘z yasalishi, morfologiya, leksikologiya va semantika bilan uzviy bog‘liqdir. Ushbu hodisa tilning lug‘aviy tarkibini boyitish, yangi so‘zlarni hosil qilish va mavjud so‘zlarning ma’no xususiyatlarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

O‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi masalalari A. Hojiyev, A. G‘ulomov, Sh. Rahmatullayev va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida yoritilgan 2. Xususan, A. Hojiyevning tadqiqotlarida so‘z yasalish usullari, yasama so‘zlarning tarkibi va so‘z yasovchi qo‘shimchalarning vazifalari tahlil qilingan. Ushbu ilmiy qarashlar o‘zbek tilida derivatsiyaning nazariy asoslarini tushunishda muhim manba hisoblanadi.

Derivatsiya jarayonida affiksatsiya va kompozitsiya kabi so‘z yasash usullari muhim o‘rin tutadi. Masalan, ish — ishchi, do‘st — do‘stlik, bilim — bilimdon kabi birliklarda qo‘shimchalar yordamida yangi so‘zlar hosil qilinadi. Qo‘lqop va belbog‘ kabi so‘zlar esa asoslarning birikishi orqali yuzaga kelgan. Bunday misollar derivatsiyaning morfologik va semantik xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi.

2 Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1989. — 192 b.

Tadqiqotning metodologik asosini tavsifiy, morfemik, semantik, qiyosiy-tahliliy va umumlashtirish metodlari tashkil etadi. Tavsifiy metod derivatsiyaning asosiy xususiyatlarini yoritishda, morfemik tahlil so‘zlarning tarkibini aniqlashda, semantik metod esa so‘z ma’nosidagi o‘zgarishlarni o‘rganishda qo‘llaniladi. Qiyosiy tahlil orqali turli so‘z yasash usullari o‘rtasidagi farqlar aniqlanadi, umumlashtirish metodi yordamida esa asosiy natijalar va xulosalar shakllantiriladi.

Tadqiqot materiallari sifatida o‘zbek tilining izohli lug‘atlari, ilmiy grammatikalar, so‘z yasalishiga oid monografiyalar va ilmiy maqolalardan foydalanish mumkin. So‘zlarni tahlil qilishda ularning tarkibi, hosil bo‘lish usuli va lug‘aviy ma’nosiga e’tibor qaratiladi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili va tanlangan metodlar o‘zbek tilida derivatsiya hodisasining mohiyatini ochib berish, so‘z yasalish qonuniyatlarini aniqlash hamda uning til lug‘at boyligini kengaytirishdagi ahamiyatini yoritishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zbek tilida derivatsiya hodisasi yangi so‘zlarni hosil qilish va tilning lug‘aviy boyligini kengaytirishda muhim ahamiyatga ega. Derivatsiya jarayonida mavjud so‘zlardan turli usullar orqali yangi lug‘aviy birliklar yuzaga keladi. Bu jarayon tilning rivojlanishi, yangi tushunchalarning ifodalanishi va nutq imkoniyatlarining kengayishiga xizmat qiladi3.

O‘zbek tilida derivatsiyaning asosiy usullaridan biri affiksatsiya hisoblanadi. Bunda so‘z asosiga so‘z yasovchi qo‘shimchalar qo‘shilishi orqali yangi so‘zlar hosil qilinadi. Masalan, ish — ishchi, do‘st — do‘stlik, bilim — bilimdon, gul — guldon kabi misollarda qo‘shimchalar yordamida yangi ma’noli birliklar shakllangan. Ushbu misollar qo‘shimchalarning so‘z yasashdagi o‘rni va vazifasini ko‘rsatadi.

3 O‘zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. — Toshkent: Fan, 1975.

Derivatsiyaning yana bir muhim usuli kompozitsiya bo‘lib, u ikki yoki undan ortiq asosning birikishi orqali yangi so‘z hosil bo‘lishini anglatadi. Masalan, qo‘lqop, belbog‘ va oshqovoq kabi so‘zlar ushbu usulga misol bo‘la oladi. Bunday so‘zlar tarkibiy qismlarning birikishi natijasida yangi tushunchani ifodalaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, derivatsiya faqat grammatik jarayon emas, balki semantik xususiyatlarga ham ega. Yangi so‘z hosil bo‘lishida uning shakli bilan bir qatorda ma’nosida ham o‘zgarish yuz beradi. Masalan, ish so‘zidan hosil qilingan ishchi birligi muayyan faoliyat bilan shug‘ullanuvchi shaxsni bildiradi. Demak, so‘z yasash jarayonida asosiy ma’no saqlanishi bilan birga, unga qo‘shimcha ma’no ham yuklanadi.

Derivatsiya hodisasi ot, sifat, fe’l va boshqa so‘z turkumlariga oid birliklarning shakllanishida ham muhim o‘rin tutadi. Masalan, bilim so‘zidan bilimli, toza so‘zidan tozalamoq, do‘st so‘zidan do‘stlashmoq kabi birliklar hosil qilinadi. Bu holat derivatsiyaning o‘zbek tilidagi keng imkoniyatlarini namoyon etadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, derivatsiya o‘zbek tilining lug‘at tarkibini boyituvchi, so‘zlarning ma’no imkoniyatlarini kengaytiruvchi va yangi tushunchalarni ifodalashga yordam beruvchi muhim til hodisasidir. Uni morfologik va semantik jihatdan o‘rganish so‘zlarning tuzilishi, hosil bo‘lish qonuniyatlari hamda nutqdagi vazifalarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilida derivatsiya hodisasi tilning lug‘aviy tarkibini boyitish, yangi so‘zlarni hosil qilish va mavjud so‘zlarning ma’no imkoniyatlarini kengaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Derivatsiya orqali tilning ichki imkoniyatlari namoyon bo‘lib, yangi tushunchalarni ifodalash uchun zarur bo‘lgan lug‘aviy birliklar shakllanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida derivatsiyaning affiksatsiya va kompozitsiya kabi usullari alohida o‘rin tutadi. Qo‘shimchalar yordamida yoki so‘z asoslarini birlashtirish orqali yangi ma’noli birliklar hosil qilinadi. Bu jarayonda

so‘zlarning grammatik shakli bilan bir qatorda, ularning semantik xususiyatlari ham o‘zgarishi mumkin.

Derivatsiya hodisasini o‘rganish o‘zbek tilining so‘z yasalish qonuniyatlarini chuqur anglash, so‘zlarning tarkibi va ma’nosini tahlil qilish hamda tilshunoslikdagi nazariy bilimlarni boyitishga xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu hodisani tadqiq etish ona tilini o‘qitish, lug‘atlar tuzish va zamonaviy til jarayonlarini o‘rganishda ham muhimdir.

Umuman olganda, derivatsiya o‘zbek tilining doimiy rivojlanishini ta’minlovchi muhim lingvistik hodisalardan biridir. Uning xususiyatlarini chuqur o‘rganish tilning boy imkoniyatlarini ochib berish va o‘zbek tilshunosligining nazariy hamda amaliy yo‘nalishlarini rivojlantirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1989. — 192 b.
2. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishi masalalari. — Toshkent: Fan, 2010.
3. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. — Toshkent: Universitet, 2006.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
6. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Talqin, 2005.
7. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
8. O‘zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. — Toshkent: Fan, 1975.